

ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΣ ΠΟΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

**Καταγραφές της προσφυγικής μνήμης, μεταφορές και
μετασχηματισμοί πολιτισμικών φαινομένων και πρακτικών:
Οι μικρασιάτες πρόσφυγες της Αττικής
στο Αρχείο του Κέντρου Λαογραφίας**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η ανακοίνωση επιχειρεί να διερευνήσει όψεις του πολιτισμού των μικρασιατών προσφύγων που εγκαταστάθηκαν σε περιοχές της Αττικής, όπως έχουν καταγραφεί στο αρχείο του Κέντρου Λαογραφίας. Με την επισκόπηση του αρχειακού υλικού επισημαίνει στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού των Μικρασιατών, που μεταφέρονται στους νέους τόπους εγκατάστασης, αλλά και τους μετασχηματισμούς και τις αλληλεπιδράσεις, τις αλλαγές και τις ασυνέχειες που τα χαρακτηρίζουν. Με βάση το περιεχόμενο του αρχείου, λαμβάνοντας υπόψη τη δυναμική αλλά και τις ελλείψεις του, τον πλούτο αλλά και την ετερογένεια του υλικού του, θέτει το πλαίσιο για την περαιτέρω μελέτη της ιστορικής διάστασης των πολιτισμικών φαινομένων και πρακτικών. Η ανάγνωση του αρχειακού υλικού μέσα από σύγχρονες επιστημονικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις, δημιουργεί σύγχρονα ερευνητικά ερωτήματα. Ταυτόχρονα επισημαίνει την ανάγκη διαλόγου ανάμεσα στο αρχείο και τη σύγχρονη επιτόπια έρευνα, προκειμένου να διερευνηθούν διεξοδικά και να ερμηνευτούν οι μεταφορές και οι μετασχηματισμοί του λαϊκού πολιτισμού των μικρασιατών προσφύγων.

Λέξεις-κλειδιά: Προσφυγική μνήμη, Μικρασιάτες πρόσφυγες, Αττική, Αρχείο, καταγραφή, χειρόγραφα, προφορικός λόγος, τραγούδια, αρχειακό υλικό, μεταφορές, μετασχηματισμοί, εθνογραφική έρευνα, κριτική προσέγγιση

Βασικό σημείο αναφοράς όχι μόνο της συγκεκριμένης ανακοίνωσης αλλά και της ημερίδας γενικότερα¹ είναι η Μικρασιατική ή προσφυγική ταυτότητα. Αναμ-

1. Ο τίτλος της επιστημονικής ημερίδας, με τις πολλαπλές συνδηλώσεις, είναι: «Διασχί-

φισβήτητα η αίσθηση, η συνείδηση ή η επίκληση της ιδιαίτερης προσφυγικής καταγωγής και ταυτότητας ως σήμερα συνδέεται με τις διαδικασίες υποδοχής και ενσωμάτωσης των Μικρασιατών στο ελληνικό εθνικό κράτος. Παραπέμπει, δηλαδή, όχι μόνο στις άμεσες συνέπειες του διωγμού και της ανταλλαγής των πληθυσμών αλλά και στις μακροπρόθεσμες διεργασίες της προσφυγικής αποκατάστασης, σε πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό και βέβαια πολιτισμικό επίπεδο. Σε μια άλλη διάσταση, ο λόγος και οι πρακτικές για την προσφυγική ταυτότητα, όπως καταγράφονται στις δράσεις των πολιτιστικών προσφυγικών συλλόγων, στις ετήσιες εκδηλώσεις μνήμης, σε επετειακά αφιερώματα, σε μουσειακές συλλογές και περιοδικές εκθέσεις «προσφυγικών» κειμηλίων, σε επιστημονικά συνέδρια, όχι μόνο προβάλλουν τον ρόλο του προσφυγικού στοιχείου στη νεοελληνική κοινωνία αλλά πολύ περισσότερο καταξιώνουν την *προσφυγιά* ως συστατικό στοιχείο της ελληνικής εθνικής ταυτότητας².

Ευρύτερα, το ζήτημα της ταυτότητας, η στρόφη προς την τοπικότητα και την κοινότητα, αναδύεται στο τέλος του 20ού και στις αρχές του 21ου αιώνα, ως απάντηση στην εποχή της παγκοσμιοποίησης (Bauman, 2002: 356· Appadurai, 2014: 250-272). Σε αυτό το πλαίσιο, η στρόφη προς τις «ρίζες» αποτελεί τη «μετανεωτερική» αντίδραση στους φόβους που γεννά η αποτυχία του ορθού λόγου να δημιουργήσει έναν προβλέψιμο κόσμο (Ντάνιελ, 1996: 195-205). Στις συνθήκες της υπερνεωτερικότητας³ όπου η παγκοσμιοποίηση συνδιαλέγεται με την πολυπολιτισμικότητα, η ταυτότητα, η αναζήτηση του εθνοτικού ελάχιστου – της ιδιαίτερης καταγωγής, συμβάλει στην αίσθηση της ασφάλειας. Σε αυτή τη διεργασία καθοριστικός είναι ο ρόλος της συλλογικής μνήμης, ο τρόπος που συγκροτείται δηλαδή και διαμορφώνεται το περιεχόμενό της, τα στερεότυπα και οι κοινοί τόποι από τη μια οι αποσιωπήσεις από την άλλη, που περιγράφουν και ορίζουν τα όρια της ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητας.

Όπως σε κάθε περίπτωση είναι αναγκαίο να καθορίζονται οι παράγοντες που διαμορφώνουν τις πολλαπλές όψεις του παρελθόντος, έτσι και στη μελέτη της προσφυγικής ταυτότητας επιβάλλεται η σφαιρική προσέγγιση και ερμηνεία, ο προσδιορισμός της δηλαδή πολιτισμικά αλλά και κοινωνικά.

ζοντας το Αιγαίο: Μεταναστεύσεις και πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις. Το παράδειγμα των Μικρασιατών της Αττικής».

2. Για την προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού αλλά και οριοθέτησης της προσφυγικής ταυτότητας μετά τη δεκαετία του 1990 βλ. Καραχρήστος και Ποτηρόπουλος, 2016α: 29-30, όπου παρατίθεται και η σχετική βιβλιογραφία.

3. Στις συνθήκες της υπερ-νεωτερικότητας καταργούνται τα γνωστά πλαίσια και πρότυπα αναφοράς μιας κοινωνίας, (Ναυρίδης και Χρηστάκης, 2010).

Σε αυτό το πλαίσιο η θεματική της ημερίδας επιχειρεί να προαγάγει και να διευρύνει τη συζήτηση για την *προσφυγιά* και θέτει ήδη από τον τίτλο τρία σημαντικά ζητήματα. Τοποθετώντας τον χωρικό παράγοντα, το Αιγαίο, θέτει επί τάπητος τον πολυδιάστατο χαρακτήρα των χωρικών σχέσεων που συμπεριλαμβάνουν κάθε είδους μεταναστεύσεις, μετεγκαταστάσεις, εκτοπισμούς, που συντηρούν την προσμονή του *νόστου* ή σηματοδοτούν αντίθετα τον οριστικό διαχωρισμό με τους τόπους του παρελθόντος. Παράλληλα υπονοεί το ζήτημα του χρόνου, καθώς κάθε είδους μετακινήσεις, είναι αποτέλεσμα φυσικών, κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών πιέσεων σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια, που «σημαδεύουν» τις ιστορίες των κοινωνιών και των ανθρώπων τους.

Αποτέλεσμα των δύο παραπάνω αξόνων είναι οι ανταλλαγές, που οφείλονται σε κάθε είδους μετακινήσεις ως τις αναγκαστικές εκτοπίσεις. Ο τρίτος πόλος αναφοράς στη θεματική αυτής της συνάντησης αφορά στο ζήτημα των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα σε ένα διεσπαρμένο αλλά και ενοποιημένο ή κοινό στη μακρά ιστορική διάρκεια χώρο, με την ποικιλομορφία των τοπίων και των τόπων, τη διαφορετικότητα αλλά τη στενή πολιτισμική επαφή των επιμέρους κοινωνιών.

Η ανακοίνωση επιχειρεί να περιγράψει όψεις του πολιτισμού των μικρασιατών προσφύγων που εγκαταστάθηκαν σε περιοχές της Αττικής, όπως έχουν καταγραφεί στο αρχείο του Κέντρου Λαογραφίας. Οι καταγραφές αυτές συσχετίζονται με τρία σημαντικά ζητήματα. Το πρώτο είναι το ζήτημα της μνήμης. Η προσφυγική μνήμη καλείται να αναπληρώσει, αρχικά, για τους Μικρασιάτες, το ρήγμα που δημιουργήθηκε από τη βίαιη αποκοπή από τον τόπο κατοίκησης, τον τόπο του βιωμένου πολιτισμού τους. Στις νέες συνθήκες εγκατάστασης, η συλλογική μνήμη των «χαμένων πατρίδων» υποκαθιστά την κοινότητα, «ο τόπος της μνήμης είναι που μετατρέπει την Πατρίδα κυριολεκτικά σε μια συμβολική κατασκευή, η ενότητα και η κοινότητα ανάγονται στο επίπεδο του φαντασιακού» (Ποτηρόπουλος, 2003: 16-17). Σταδιακά, η μνήμη της προσφυγιάς συγκροτεί το ιδιαίτερο γνώρισμα της σημερινής ταυτότητας των μικρασιατών προσφύγων (Hirshon 1989, 15-17).

Το δεύτερο αφορά στη σημασία της μελέτης του πολιτισμού των Μικρασιατών συνολικά (πριν και μετά το 1922), στον καθορισμό δηλαδή των αξόνων μελέτης του συγχρονικά και διαχρονικά. Πρόκειται για ένα ζήτημα που μας έχει ήδη απασχολήσει στο πλαίσιο της μελέτης του αρχαιακού υλικού στο Κέντρον Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών⁴: «*Η μελέτη, επομέ-*

4. Για το συγκεκριμένο ζήτημα βλ. Ποτηρόπουλος, 2010 και Ποτηρόπουλος, 2016. Σε ότι αφορά τη μελέτη του ελληνισμού στη Μικρά Ασία πριν το 1922 με εστίαση στην περίπτωση της Σμύρνης, το Καραχρήστος και Ποτηρόπουλος, 2016α.

νωσ, των δεδομένων από το αρχείο του Κ.Ε.Ε.Α., σε συνδυασμό με την ιστορική έρευνα, την ιστορική και ανθρωπολογική προσέγγιση που προσέχει και διερευνά συστηματικά τις δομές όπου εμπλέκονται οι εμπειρίες, οι αντιλήψεις, οι εμμονές και τα στερεότυπα, αλλά και οι εκ των υστέρων ερμηνείες, μπορεί να αποτελέσει τη βάση για μια σύγχρονη έρευνα, με γνώμονα την ιστορική διάσταση των φαινομένων, το υπόστρωμα δηλαδή για την πραγμάτευση του παραδοσιακού πολιτισμού της Μικράς Ασίας ...» (Ποτηρόπουλος, 2010: 207). Με αυτόν τον τρόπο επιχειρείται η στροφή προς τη μελέτη της ιστορικής διάστασης των πολιτισμικών φαινομένων και πρακτικών, σε μια κριτική προσέγγιση του παρελθόντος «μακριά από τις άχρονες, νοσταλγικές και τελικά παραμορφωτικές ματιές που επιβλήθηκαν από το τραυματικό για την ιστορική μνήμη γεγονός της καταστροφής..., το 1922» (Καραχρήστος και Ποτηρόπουλος, 2016α: 48).

Το τρίτο ζήτημα, άμεσα συνδεδεμένο με τα δύο προηγούμενα, αφορά στη λειτουργία και στον ρόλο των αρχείων στη διατήρηση της μνήμης. Το αρχείο είναι ένας μνημονικός τόπος, με ιδιαίτερη σημασία στη σημερινή εποχή, όπου ο γραπτός και πλέον ο ψηφιακός λόγος διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη μετάδοση των γνώσεων και στη μεταβίβαση της παράδοσης, υποκαθιστώντας σε αρκετές περιπτώσεις τον προφορικό. Η ουδετερότητα των αρχείων έχει δεχθεί μεγάλη κριτική τα τελευταία χρόνια και προβάλλεται ο ρόλος τους ως τόπων δύναμης, που υποκαθιστούν τις πολύπλοκες μνήμες των κοινωνικών υποκειμένων και διαμορφώνουν τελικά την κοινωνική μνήμη (Basu και De Jong, 2016). Οι ενστάσεις για τις διαδικασίες επιλογής των δεδομένων, τις ελλείψεις και παραλείψεις, τις αποσιωπήσεις στοιχείων προς αρχειοθέτηση συμβαδίζουν με τον κριτικό λόγο για αποκλεισμούς, στρεβλώσεις, τον τρόπο αντιμετώπισης περιθωριακών ομάδων (Werner και Voss, 1999). Θεωρώντας αυτονόητη τη διαπίστωση για τις πεπερασμένες δυνατότητες ενός αρχείου, οι κριτικές φωνές που διατυπώθηκαν οδήγησαν στη διερεύνηση του πλαισίου δημιουργίας κάθε αρχείου, τους ιστορικούς, ιδεολογικούς, κοινωνικούς λόγους που διαμόρφωσαν τις πολιτικές συλλογής και συγκρότησης του.

Στην προκειμένη περίπτωση έχει ενδιαφέρον να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο καταγράφηκε ο πολιτισμός των μικρασιατών προσφύγων στο αρχείο του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Λαογραφικό Αρχείο ως το 1966. Μια σύντομη επισκόπηση του υλικού από το αρχείο του Κέντρου Λαογραφίας παρουσιάζει ενδιαφέρον τόσο για τον τρόπο συλλογής, την πολιτική δηλαδή του Κέντρου απέναντι στον μικρασιατικό πολιτισμό, όσο και στο περιεχόμενο και τις πληροφορίες αυτών των στοιχείων, το πλαίσιο δηλαδή καταγραφής και διατήρησης της προσφυγικής μνήμης, με σημείο αναφοράς τους Μικρασιάτες που εγκαταστάθηκαν στην Αττική.

Η καταγραφή και μελέτη του πολιτισμού των μικρασιατών προσφύγων γενικά, και ειδικότερα όσων εγκαθίστανται στην Αττική, αποτελεί έναν από τους επιμέρους άξονες της ερευνητικής πολιτικής του Κέντρου Λαογραφίας, σκοπός του οποίου από την ίδρυσή του το 1918, ως Λαογραφικό Αρχείο, είναι «η περισυλλογή, διάσωσης και έκδοσις των μνημείων του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού» (Μέγας, 1939α: 3)⁵.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1930 το Λαογραφικό Αρχείο, με τις περιορισμένες δυνατότητες σε ανθρώπινο δυναμικό και μέσα που διαθέτει, στρέφει σε σημαντικό βαθμό την ερευνητική του δραστηριότητα στη μελέτη του πολιτισμού των μικρασιατών Ελλήνων⁶. Ειδικότερα για την περιοχή της Αττικής:

«Β. Κατά το έτος 1938: ... Το Λαογραφικό αρχείο επωφελούμενον της εγκατάστασως προσφύγων εκ Μικράς Ασίας εν τη περιοχή Αθηνών προέβη δια της ταξινόμου Μ. Λιουδάκη εις συστηματικήν παρ' αυτοίς έρευναν. Η ειρμημένη ταξινόμος μεταβαίνουσα εις τους συνοικισμούς Νέας Ιωνίας, Φιλαδελφείας και Νέας Κοκκινιάς ηρεύνησε την λαογραφίαν εκ Σινώπης, Γενόλεως και χωρίων της Βιθυνίας προσφύγων εν τη βάσει του υπό του Διευθυντού συνταχθέντων ερωτηματολογίων. ...

Γ. Κατά το έτος 1939: ... Η έρευνα της Λαογραφίας των εκ Μικράς Ασίας καταγομένων Ελλήνων, των εγκατεστημένων εις τα περίχωρα των Αθηνών εσυνεχίσθη και κατά το έτος τούτο υπό της ταξινόμου Μαρίας Λιουδάκη. Αυτή μεταβαίνουσα εις τους συνοικισμούς Ν. Κυδωνίων και Φιλαδελφείας ηρεύνησε την λαογραφίαν των εκ Κυδωνίων προσφύγων κ.λπ. ...» (Μέγας, 1939β: 155-6, 160).

Σε μια άλλη εξέλιξη, το 1950, όταν το Λαογραφικό Αρχείο απέκτησε ειδικό μουσικό «συντάκτη», χρησιμοποιείται για τις καταγραφές το απαραίτητο μηχανήμα «δια τας φωνοληψίας» και εγκαθίσταται «το έργον της περισυλλογής και διασώσεως των δημοδών μελωδιών του ελληνικού λαού: πρώτον εις τον εν Καλλιθέα συνοικισμόν των Ποντίων και κατόπιν εις τον εν Αναστάσει Πειραιώς (Ταμπούρια) συνοικισμόν των εκ Καππαδοκίας Σιναιτών και Φλογητινών και ούτω απευτώσαμεν επί 23 δίσκων 26 Ποντιακά, 24 Σιναιτικά και 18 Φλογητινά τραγούδια. ... Η απαρχή εγένετο ... ότι θα δυνηθώμεν και την τελευταίαν ταύτην ώραν να περισυλλέξωμεν και περισώσωμεν εκ της φθοράς τας δημόδεις μελωδίας του ημετέρου λαού» (Μέγας 1951: 327-8).

5. Για την ίδρυση, τους σκοπούς και την ιστορία του Κέντρου Λαογραφίας βλ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, 2006 και στο διαδίκτυο: <http://www.kentrolaografias.gr>.

6. Για μια συνοπτική παρουσίαση των προσπαθειών μελέτης του μικρασιατικού ελληνισμού πριν το 1922 αλλά και για τις πρώτες απόπειρες καταγραφής του πολιτισμού των μικρασιατών προσφύγων αμέσως μετά τη μικρασιατική καταστροφή, βλ. Ποτηρόπουλος, 2010: 199-203.

Ωστόσο, η ανάγκη καταγραφής «των μνημείων του βίου και της γλώσσας του ελληνικού λαού» στις συνθήκες μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας και ιδιαίτερα της υπαίθρου χώρας μετά το 1950, καθορίζει την ερευνητική πολιτική του Λαογραφικού Αρχείου και διασπείρει τις επιτόπιες έρευνες των ερευνητών του Κέντρου, συντακτών όπως ήταν μέχρι το 1990 ο επίσημος χαρακτηρισμός τους, στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας. Το υλικό που κατατίθεται στο αρχείο του Κέντρου και αφορά στους μικρασιάτες πρόσφυγες στην Αττική, συγκροτείται από τις περιστασιακές πλέον ερευνητικές αποστολές και καταγραφές των ερευνητών του αλλά στην πλειονότητά του αφορά σε κατατεθειμένα χειρόγραφα μελετητών του μικρασιατικού πολιτισμού⁷, εκπαιδευτικών και μαθητών που ανταποκρίνονται σε σχετικές εγκυκλίους του Υπουργείου Παιδείας, και φοιτητών, μέσω των Λαογραφικών Φροντιστηρίων της Φιλοσοφικής Σχολής ή των Παιδαγωγικών Ακαδημιών⁸.

Τα χειρόγραφα που μελετήθηκαν και αφορούν στους μικρασιάτες πρόσφυγες της Αττικής είναι 20. Τα περισσότερα από αυτά αναφέρονται αποκλειστικά στον προσφυγικό πληθυσμό, σε αρκετά από αυτά ωστόσο τα στοιχεία του προσφυγικού πολιτισμού αποτελούν μέρος του συνόλου των καταγραφών⁹.

Από αυτά, αποστολές του Κέντρου Λαογραφίας είναι οι καταγραφές της ταξιόμου Μαρίας Λιουδάκη, τα έτη 1938 και 1939 (αριθ. χφον 1132, 1149, 1141 και 1358), οι μουσικές καταγραφές κατά τα έτη 1951, 1963, 1965 και 1969 [αριθ. χφον 1668, 1669, 2752, 2947 (περιλαμβάνει και σύμμεικτα λαογραφικά), 3463], η κινηματογραφική καταγραφή το έτος 1967 (αριθ. χφου 3167). Τα υπόλοιπα χειρόγραφα είναι συλλογές λαογραφικού υλικού, ενώ ένα σημαντικό τμήμα από αυτά είναι συλλογές μαθητών δημοτικού, γυμνασίου και λυκείου και σχετίζονται με το «Έτος παράδοσης» το 1979.

Οι περιοχές όπου καταγράφηκαν οι πληροφορίες είναι: Καλλιθέα, Κοκκινιά - Νίκαια, Νέα Ερυθραία, Νέα Ιωνία, Νέα Μάκρη, Νέα Φιλαδέλφεια, Νέα Κυδωνία (Αιγάλεω), Νέο Ηράκλειο, Μαρούσι, Μέγαρο (Μελί), Μελίσσια, Μοσχάτο, Πειραιάς, Ραφήνα, Ταμπούρια (Ανάσταση) Πειραιά. Οι τόποι καταγωγής των πληροφορητών και ταυτόχρονα τόποι αναφοράς σημαντικού μέρους του εθνογραφικού υλικού είναι: Αϊβαλί, Αλάτσατα, Αραβυσσός, χωριά της Βιθυνί-

7. Πολιτική που ενισχύεται από τη θέσπιση το 1953 ετήσιου διαγωνισμού συλλογής πρωτογενούς λαογραφικού υλικού για τον εμπλουτισμό του αρχειακού υλικού του Κέντρου Λαογραφίας.

8. Σχετικά με τα Αρχεία και τις Συλλογές του Κέντρου και ειδικότερα το Αρχείο Χειρογράφων και τα περιεχόμενά του βλ. <http://www.kentrolaografias.gr>.

9. Στο τέλος του άρθρου παρατίθεται το σύνολο των χειρογράφων που μελετήθηκαν.

ας, Έφεσσος, Ινέπολη, χωριά της Καππαδοκίας, Κωνσταντινούπολη, Μαρμαράς, Μελί, Μηχανιάνα, Τρίγλια, Ναζλί Αϊδινίου, Σινασός, Σινώπη, Σμύρνη, Τραπεζούντα, Φάρασσα, Φλογητά, κ.λπ.

Αξίζει να αναφερθεί ότι στις πρώτες συλλογές, που αποτελούν αποστολές του Λαογραφικού Αρχείου, επίκεντρο είναι ο τόπος καταγωγής. Αντικείμενο μελέτης είναι προσφυγικοί πληθυσμοί με βάση την προέλευσή τους και όχι τον τόπο εγκατάστασής τους. Αυτό αντιστρέφεται στις μεταγενέστερες συλλογές όπου τόπος μελέτης είναι ο τόπος εγκατάστασης, ο τόπος διαμονής πλέον, και από το περιεχόμενο των καταγραφών προκύπτει η αναφορά στους τόπους καταγωγής. Οι πιο πρόσφατες καταγραφές αντικατοπτρίζουν και τις κοινωνικές αλλαγές στις μορφές των προσφυγικών εγκαταστάσεων. Αμιγείς προσφυγικοί συνοικισμοί σε προηγούμενες δεκαετίες, τώρα, στα πλαίσια της εσωτερικής μετανάστευσης, του κύματος της αστυφιλίας στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, χαρακτηρίζονται από μια μεγάλη ποικιλία τόπων καταγωγής, όπως φαίνεται ξεκάθαρα στις συλλογές μετά τη δεκαετία του 1970.

Σε συνάρτηση με την προηγούμενη διαπίστωση, από την επισκόπηση των χειρογράφων προκύπτει ότι μεγάλο μέρος από αυτά καταγράφει στοιχεία του πολιτισμού στις κοιτίδες καταγωγής των προσφύγων. Οι καταγραφές προέρχονται κατά κύριο λόγο από πρόσφυγες πρώτης ή δεύτερης γενιάς, καθώς ακόμα και στα μεταγενέστερα χειρόγραφα, όπως αυτά των μαθητικών συλλογών, οι πληροφορίες αντλούνται από τους παππούδες και τις γιαγιάδες των μαθητών, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά. Ωστόσο με την πάροδο των χρόνων καταγράφονται περιστασιακά και σύγχρονα λαογραφικά φαινόμενα ή αναβιώσεις εκδηλώσεων του τελετουργικού βίου παλαιότερων εποχών στους προσφυγικούς συνοικισμούς.

Είναι προφανές ότι η αναλυτική παρουσίαση των περιεχομένων των καταγραφών υπερβαίνει τους στόχους αυτής της παρουσίασης. Ωστόσο, στο συγκεκριμένο πλαίσιο που ορίζεται από τις πολιτικές συλλογής, ταξινόμησης και αρχειοθέτησης των στοιχείων του λαϊκού/παραδοσιακού πολιτισμού των προσφύγων στο αρχείο του Κέντρου είναι χρήσιμο να μελετηθεί ποιες εννοιολογήσεις του παρελθόντος μεταφέρονται, ποια στερεότυπα του τόπου, ή για τον τόπο καταγωγής, εκφράζονται, ποιες θεματικές διαδραματίζουν σημαίνοντα ρόλο στην αίσθηση της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας. Τι διατηρείται, δηλαδή, τι αλλάζει και μετασχηματίζεται στην ιστορική πορεία, στο πέρασμα του χρόνου. Πώς διαμορφώνεται η σχέση μεταξύ της καθημερινότητας στους τόπους εγκατάστασης και των αναπαράστάσεων των τόπων καταγωγής, η σύνδεση της πρακτικής και του βιώματος με τη μνήμη.

Σε μια προσπάθεια διερεύνησης των παραπάνω ερωτημάτων έχει ενδιαφέ-

ρον μια πρώτη προσέγγιση του υλικού που υπάρχει στο αρχείο του Κέντρου. Η συλλογή του σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις κινείται στο πλαίσιο της θεματικής καταγραφής στοιχείων του λαϊκού πολιτισμού και πολλές φορές με βάση τα ερωτηματολόγια που εκδίδει και αποστέλλει το Κέντρο, τα «*εν τη βάσει του υπό του Διευθυντού συνταχθέντων ερωτηματολογίων*» (Μέγας, 1939β: 156).

Πρόκειται για υλικό που στο μεγαλύτερο μέρος του αφορά στον προφορικό λόγο, σε αυτό που παραδοσιακά ονομάζεται πνευματικός βίος. Ας ληφθεί υπόψη ότι η προτεραιότητα για τη «διάσωση και περισυλλογή» των «*μνημείων του διανοητικού βίου του ελληνικού λαού*» (Κυριακίδης 1919), χαρακτηριστικό γνώρισμα της ελληνικής Λαογραφίας από την ίδρυση της και για μεγάλο διάστημα του βίου της, ενισχύεται στην περίπτωση των προσφύγων από τον διαφαινόμενο «κίνδυνο» αφομοίωσης και αλλοίωσης του προφορικού τους λόγου στις νέες συνθήκες εγκατάστασης¹⁰. Στο πλαίσιο αυτό σημαντική βαρύτητα δίνεται στην καταγραφή των τραγουδιών, στόχο που εξυπηρετεί και η ηχογράφησή τους. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Γ. Μέγας: «*Η απαρχή εγένετο ... ότι θα δυνηθώμεν και την τελευταίαν ταύτην ώραν να περισυλλέξωμεν και περισώσωμεν εκ της φθοράς τας δημόδεις μελωδίας του ημετέρου λαού*» (Μέγας, 1951: 328).

Οι θεματικές, όπως καταγράφονται στο Αρχείο Χειρογράφων του Κέντρου, αντικατοπτρίζουν το εύρος των πληροφοριών καθώς αφορούν: άσματα, παροιμίες, αινίγματα, παραμύθια, παραδόσεις, δίστιχα, νανουρίσματα, παιδικά άσματα, κάλαντα, επωδές, ευχές, κατάρες, τοπωνύμια, γάμο, γέννα, βάφτιση, παιδική ζωή, παιχνίδια, τελευτή, δίκαιο, κοινωνική οργάνωση, αστρολογία, μετεωρολογία, λαϊκή λατρεία, έθιμα δωδεκαημέρου, Πάσχα, δημόδη ιατρική, μαντική, μαγικές δεισιδαίμονες συνήθειες, οίκο, τροφή, γλωσσικά λαογραφικά, γλωσσοδέτες, ευτράπελες διηγήσεις, κατοικία, ενδυμασία, γεωργικό βίο, ποιμενικό βίο, αμπελουργία, ζωικό κόσμο, υφαντική, λαϊκούς χορούς, ιστορίες ζωής κ.λπ. Ταυτόχρονα εκφράζουν την ιστορική διαδρομή και τις αλλαγές στην πολιτική συλλογής του υλικού από το Κέντρο, τόσο από τους εντεταλμένους ερευνητές όσο και με τα ερωτηματολόγια που αποστέλλονται προς τους συλλογείς (Μέγας, 1975· Σπυριδάκης, 1962· Ήμελλος και Πολυμέρου-Καμηλάκη, 1983).

Η εστίαση στον πνευματικό βίο, ειδικά στις πρώτες καταγραφές, έχει ως αποτέλεσμα το υλικό να είναι πλούσιο σε συγκεκριμένες θεματικές. Είναι χαρακτηριστικά τα περιεχόμενα των δύο εκ των πρώτων καταγραφών Μικρασιατών

10. Και στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, αρχικά Αρχείο Μικρασιατικής Λαογραφίας, σύμφωνα με τη διακήρυξη της Μέλπως Μερλιέ η προτεραιότητα δίνεται, για τους ίδιους λόγους, στην καταγραφή της μουσικής Λαογραφίας (Merlier, 1974: 76–85).

προσφύγων που προκύπτουν από αποστολές της Μαρίας Λιουδάκη, όπως καταγράφονται στο Αρχείο Χειρογράφων:

ΧΦΟ: 1132

ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΤΑΘΕΣΗΣ: 20 Ιανουαρίου 1938

ΚΑΤΑΘΕΤΗΣ: Μαρία Λιουδάκη

ΣΥΛΛΟΓΕΑΣ: Μαρία Λιουδάκη

ΤΟΠΟΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ: Βιθυνία, Κίος, Σιγή, Κων/πολις, Τσεσμέ, Κεσσάνη Θράκης, Μυτιλήνη, Μαγνησία, Καραμπουρνού, Βουρλά, Ναζλή.

ΤΙΤΛΟΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ: Συλλογή λαογραφική παρά προσφύγων εκ Βιθυνίας και άλλων τινών τόπων, εγκατεστημένων εν Ν. Φιλαδέλφεια τον Δεκέμβριον 1937 (εκ σελίδων 200).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ: Παροιμίες 410 (28 Κίου, 328 Σιγής, 24 Τσεσμέ, 9 Κων/πόλεως, 9 Κεσσάνης, 10 Μυτιλήνης, 2 Μαγνησίας). Αινίγματα 19 (Κίου 8, Σιγής 4, Μυτιλήνης 7). Παραμύθια (5 Κίου). Παραδόσεις 2 (1 Κίου, 1 Ναζλή). Άσματα 31 (Κίου 17, Σιγής 13, Βουρλά 1). Δίστιχα 156 (εκ τούτων 110 Σιγής, 40 Κίου κ.λπ.). Τοπωνύμια 29 (Κίου 28, Σιγής 1). Ευχαί 7 (4 Κίου, 3 Σιγής). Αραί 9 (Σιγής). Προς τούτοις ειδήσεις περί γάμου, τελευτής, λατρείας, δικαίου και άλλων λαογραφικών.

ΧΦΟ: 1140

ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΤΑΘΕΣΗΣ: 18 Μαρτίου 1938

ΚΑΤΑΘΕΤΗΣ: Μ. Λιουδάκη.

ΣΥΛΛΟΓΕΑΣ: Μ. Λιουδάκη.

ΤΟΠΟΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ: Λειβήσιον, Κίος, Τσεσμέ, Βουρλά, Οδεμήσιον, Αλάτσατα, Βιθυνία (Τρίγλεια, Σιγή, Προύσσα), Κων/πολη.

ΤΙΤΛΟΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ: Λαογραφική ύλη συλλεγείσα υπό Μ. Λιουδάκη παρά προσφύγων εκ Βιθυνίας και τινών άλλων μερών κατά Ιανουάριον, Φεβρουάριον 1938, σχ. 8ον, σελ. 200.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ: Άσματα 55 (20 Τριγλείας, 8 Κίου, 7 Τσεσμέ, 6 Οδεμησίου, Προύσσης 5, Βουρλών 1, Αλατσάτων 1, Λειβησίου 1). Δίστιχα 80 ων 31 νανουρίσμα. Παροιμίες 162 (126 Τριγλείας, Κίου 22, Σιγής 13, Προύσσης 1). Παραμύθια 6 (2 Τριγλείας, 2 Κίου, 2 Σιγής). Επωδαί 4 (Προύσσης 1, Τριγλείας 1, Σιγής 1, Κίου 1). Παιδιαί 11 (Τριγλείας 5, Σιγής 1, Κίου 5). Γάμος, παιδίον, τελευτή, δίκαιον, κοινωνική οργάνωσις, αστρολογία, μετεωρολογία, λατρεία, δημόδης ιατρική, μαντική, μαγικά δεισιδαίμοναι συνήθειαι, ευχαί τινές κ.λπ.

Είναι εμφανές, επίσης, ότι με την πάροδο του χρόνου ενσωματώνονται πληροφορίες που αφορούν την κοινωνική οργάνωση, τον υλικό πολιτισμό κ.λπ., στοιχεία που προκύπτουν από τη διεύρυνση των οριζόντων και των πεδίων έρευνας του Κέντρου και ευρύτερα της Λαογραφίας.

ΧΦΟ: 2947

ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΤΑΘΕΣΗΣ: 8 Ιουνίου 1965

ΚΑΤΑΘΕΤΗΣ: Ηλίας Χουρζαμάνης (δια της οικονομικής αρωγής Β.Ι.Ε)

ΣΥΛΛΟΓΕΑΣ: Ηλίας Χουρζαμάνης

ΤΟΠΟΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ Μελί Μεγάρων (πρόσφυγες Μ. Ασίας)

ΤΙΤΛΟΣ ΣΥΛΛΟΓΗΣ: Λαογραφική συλλογή εξ αποστολής εις τον συνοικισμόν Μελί Μεγάρων Αττικής από 11.5. – 20.5. 1965, σχ. 8ον μέγα, σελ. 202.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ: Άσματα 75, ηχογραφήσεις 39, δίστιχα 85, παραδόσεις 6, παροιμίες 10, αινίγματα 6, παραμύθια 4, ευτράπελαι διηγήσεις 6, ειδήσεις περί κατοικίας, ενδυμασίας, γεωργικού, ποιμενικού βίου, ζωϊκού κόσμου, υφαντικής, παιδίου, κοινωνικής οργάνωσης, λαϊκής λατρείας, μαγείας, λαϊκής ιατρικής, μετεωρολογίας, μαντικής, λαϊκών χορών κ.ά.

Η προσεκτική μελέτη του υλικού που έχει συλλεχθεί φανερώνει και μια σειρά από αδυναμίες. Αυτές οι ελλείψεις, οι οποίες στην κριτική που ασκείται στα αρχεία χαρακτηρίζονται ως παραλείψεις ή αποσιωπήσεις, στην προκειμένη περίπτωση είναι απόρροια, σε μεγάλο βαθμό, των θεωρητικών κατευθύνσεων της ελληνικής Λαογραφίας και των μεθόδων καταγραφής που ακολουθούνται, κάτι για το οποίο έχει ήδη ασκηθεί εποικοδομητική κριτική¹¹. Μια πρώτη διαπίστωση αφορά στις περιορισμένες αναφορές σε ό,τι αποκαλείται υλικός βίος. Πολύ περισσότερο, απουσιάζει η μελέτη των πρακτικών που αφορούν στην καθημερινότητα, η καταγραφή των συνθηκών διαβίωσης εκεί (στους τόπους καταγωγής) και εδώ (στους τόπους εγκατάστασης), και, σε σχέση με τις πιο σύγχρονες θεωρητικές κατευθύνσεις, οι καταγραφές ιστοριών ζωής και ευρύτερα η προφορική ιστορία. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, από μεγάλο μέρος του καταγεγραμμένου υλικού απουσιάζει το πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται τα συγκεκριμένα πολιτισμικά φαινόμενα, ο εντοπισμός τους δηλαδή σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, με αποτέλεσμα μεταξύ άλλων να είναι δύσκολο να εντοπιστούν οι συνέχειες και οι ασυνέχειες, οι αλλαγές και οι μετασχηματισμοί τους.

Ένα άλλο σημείο που πρέπει να εστιάσει η κριτική προσέγγιση αφορά στη σύσταση του υλικού. Πρόκειται για ένα ετερογενές υλικό, η ετερογένεια είναι άλλωστε χαρακτηριστικό γνώρισμα παρόμοιων αρχείων (Hall, 2001). Η ετερογένεια αφορά αρχικά στους συλλογείς, καθώς το υλικό συλλέγεται τόσο από εντεταλμένους ερευνητές του Λαογραφικού Αρχείου, αλλά και ερασιτέχνες συλλογείς, μαθητές, φοιτητές. Χαρακτηρίζει επίσης τους λόγους συλλογής του υλικού, καθώς αυτό προκύπτει από εντεταλμένες ερευνητικές αποστολές των συντακτών και ερευνητών του Αρχείου, φοιτητικές εργασίες, καταγραφές στο

11. Για μια εμπεριστατωμένη, κριτική προσέγγιση των μεθοδολογικών ζητημάτων της ελληνικής Λαογραφίας βλ. Νιτσιάκος 2014: 53-109. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η προσέγγιση του Herzfeld, (2002: 194-212). Συγκεκριμένα για την «ερευνητική πορεία» του Κέντρου Λαογραφίας, με αφορμή τη μελέτη του υλικού βίου σε σχέση με την αντίστοιχη μελέτη του πνευματικού και κοινωνικού βλ. Καραμανές, 2012.

πλαίσιο του «Έτους παράδοσης» το 1979, με σχετικές εγκυκλίους προς τα σχολεία της επικράτειας, στοιχεία που επιφέρουν μια πολλαπλή διαμεσολάβηση τόσο στο στάδιο της καταγραφής όσο και στο ίδιο το υλικό που κατατίθεται. Αντίστοιχες είναι και οι διαφοροποιήσεις στις συνθήκες συλλογής, καθώς αυτές αφορούν επιτόπιες αποστολές και καταγραφές των ερευνητών του Αρχείου, οργανωμένες ηχογραφήσεις σε ειδικούς χώρους (σε ό,τι αφορά στις πρώτες μουσικές καταγραφές), απαντήσεις με βάση τα απεσταλμένα ερωτηματολόγια του Κέντρου κ.λπ. Καθοριστικό στοιχείο στην ετερογένεια του υλικού αποτελεί και η ίδια η ομάδα αναφοράς. Ο χαρακτηρισμός μικρασιάτες πρόσφυγες, ή απλά πρόσφυγες, δεν αναφέρεται σε μια συνεκτική πολιτισμική ομάδα, αλλά στην πραγματικότητα περιλαμβάνει πολλαπλές και συχνά διαφοροποιημένες επιμέρους πολιτισμικές ομάδες, διαφοροποιήσεις που αφορούν στον χώρο, στη γλώσσα, στην κοινωνική διαστρωμάτωση, στις επαγγελματικές ασχολίες, στην ιστορία τους, στα επιμέρους πολιτισμικά χαρακτηριστικά τους.

Με σημείο εκκίνησης τις παραπάνω επιστημονικές επιχειρείται η κριτική προσέγγιση του αρχειακού υλικού του Κέντρου Λαογραφίας. Ό,τι καταγράφεται, στο συγκεκριμένο πλαίσιο και χρόνο συλλογής του υλικού, αντικατοπτρίζει στον βαθμό που του αναλογεί, μνημονικές αναπαραστάσεις, πολιτισμικές διεργασίες, την ποικιλότητα στις πολιτισμικές ταυτότητες των Μικρασιατών στους τόπους καταγωγής τους. Ταυτόχρονα απηχεί όψεις της πολιτισμικής ταυτότητας και της κοινωνικής συγκρότησης στους τόπους εγκατάστασής τους. Στην απόπειρα καταγραφής του πολιτισμού των Μικρασιατών έχει το δικό της επιστημονικό ενδιαφέρον η εστίαση στις πτυχές της μνήμης που διασώζονται, επειδή για να εντοπιστούν και να μελετηθούν οι ελλείψεις του αρχείου, έχει ιδιαίτερη αξία να περιγραφούν πρώτα τα στοιχεία που περιέχονται σε αυτό¹².

Σταθερό σημείο αναφοράς σε όλες σχεδόν τις καταγραφές είναι τα γνωμικά, οι παροιμίες και τα αινίγματα, οι μύθοι, οι παραδόσεις, αλλά ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στα τραγούδια και στη λαϊκή λατρεία.

Τα τραγούδια, ως γενική κατηγορία θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα ξεχωριστό, αυτόνομο, πεδίο μελέτης. Άλλωστε ο μεγάλος αριθμός τους, η ποικιλία των θεματικών τους αλλά και το εύρος των τόπων αναφοράς καθιστούν δύσκολη την αναλυτική παρουσίασή τους στο πλαίσιο μιας παρόμοιας ανακοίνωσης. Ωστόσο η επισκόπηση των τραγουδιών μπορεί να αποτελέσει ένα ενδεικτικό παράδειγμα

12. Προτείνεται δηλαδή η κριτική ανάγνωσή του αρχείου για να διερευνηθεί το πλαίσιο και η λογική συγκρότησής του, μια ανάγνωση κατ' αναλογία της προσέγγισης «along the grain» (με τα νερά του), όρος που χρησιμοποιείται στη μελέτη των αποικιοκρατικών αρχείων (Stoler, 2009).

για τις καταγραφές της προσφυγικής μνήμης σε πρόσφυγες της Αττικής στο αρχείο του Κέντρου Λαογραφίας. Να αναδείξει, δηλαδή, τα στοιχεία εκείνα που βοηθούν στην ανίχνευση της προσφυγικής μνήμης, στη διερεύνηση των μεταφορών και των μετασχηματισμών της αλλά και να υποδείξει τις ελλείψεις και τις ανάγκες περαιτέρω επεξεργασίας του αρχείου, για την πληρέστερη μελέτη και ερμηνεία του.

Οι καταγραφές φανερώνουν τον πλούτο και την ποικιλομορφία τους, σε αυτό συμβάλλουν και οι εξειδικευμένες αποστολές των «μουσικών συντακτών». Μια πρώτη επισήμανση, με πολλαπλά συμπαραδηλούμενα, αφορά στη γλώσσα καταγραφής των δημοτικών τραγουδιών. Στις πρώτες καταγραφές, η παρουσία τραγουδιών στην τουρκική γλώσσα είναι αξιοπρόσεκτη, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι πρώτες ηχογραφήσεις του Αρχείου, το 1950 όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, με πρόσφυγες που είναι εγκατεστημένοι στην Καλλιθέα και στην Ανάσταση (Ταμπούρια) του Πειραιά. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η σταδιακή μείωση στις επόμενες καταγραφές των καταγεγραμμένων στην τουρκική γλώσσα τραγουδιών. Αυτή η παρατήρηση αποτελεί ένα στοιχείο που μπορεί να ληφθεί υπόψη στη μελέτη της πορείας ενσωμάτωσης και ενδεχομένως αφομοίωσης των προσφύγων στην νέα πραγματικότητα, μια τέτοια διαπίστωση ωστόσο θα είχε μεγαλύτερη ερμηνευτική αξία αν προέκυπτε από μεταγενέστερες καταγραφές στις ίδιες τοπικές κοινωνίες. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί η διαφοροποίηση που αφορά στην καταγραφή των τραγουδιών στην ποντιακή γλώσσα. Η σταθερή εμφάνιση της ποντιακής διαλέκτου στις καταγραφές των ποντιακών τραγουδιών την αναδεικνύει ως ένα από τα στοιχεία που συγκροτούν την ιδιαίτερη ποντιακή ταυτότητα. Ένα άλλο, σημαντικό επίσης, συμπέρασμα που εξάγεται από τις παραπάνω παρατηρήσεις αφορά στη λειτουργία και στην πολιτική του ίδιου του Αρχείου. Παρά την κριτική για παραλείψεις που έχει ασκηθεί στη μεθοδολογία καταγραφής των πολιτισμικών φαινομένων, η ερευνητική πρακτική των συντακτών του Κέντρου με την καταγραφή των τουρκόγλωσσων τραγουδιών, περιορίζει, στο συγκεκριμένο θέμα, την κριτική για αποσιωπήσεις.

Η κατάταξη των τραγουδιών στη μουσική συλλογή του Αρχείου φανερώνει το εύρος των θεματικών τους: ακριτικά, ιστορικά, κλέφτικα, παραλογές, γαμήλια, ερωτικά, λατρευτικά, δίστιχα, νανουρίσματα, παιδικά τραγούδια, ευτράπελα, σατιρικά κ.λπ.

Σε αυτά περιλαμβάνονται μικρασιάτικα τραγούδια και χοροί αλλά και κοινά σε όλο τον Ελλαδικό χώρο, που καλύπτουν το σύνολο των ταξινομητικών κατηγοριών. Σε αρκετές περιπτώσεις οι καταγραφές συνοδεύονται από πληροφορίες για το πλαίσιο επιτέλεσης των τραγουδιών στους τόπους καταγωγής. Τα συνολικότερα στοιχεία που συνοδεύουν κάθε τραγούδι θα μπορούσαν να είναι το υπόστρωμα για μια περισσότερο εμπεριστατωμένη μελέτη των τραγουδιών. Αρχικά θα επέ-

τρεπαν τη σύνδεσή τους με συγκεκριμένους χώρους και χρόνους επιτέλεσης, την επισημάνση των τραγουδιών που σχετίζονται με συγκεκριμένους τόπους ή πάλι απαντώνται σε ευρύτερες εθνοπολιτισμικές ομάδες. Σε ένα δεύτερο στάδιο θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στη διερεύνηση των τραγουδιών που μεταφέρονται στους νέους τόπους εγκατάστασης, ποια δηλαδή, υπό ποιες προϋποθέσεις και σε τι πλαίσιο επιτελούνται. Επιπλέον θα μπορούσαν να διερευνηθούν οι τρόποι και οι προϋποθέσεις διάδοσης τους, οι τοπικές διαφοροποιήσεις διαδεδομένων τραγουδιών σε όλο τον Ελλαδικό χώρο (ιστορικών, ακριτικών, παραλογών κ.λπ.), που απαντώνται με μεγάλη συχνότητα σε όλες σχεδόν τις καταγραφές, όπως: της Άρτας το γιοφύρι, του Διάκου, των Κολοκοτρωναίων, ο Κωσταντής, η Σούσα, Αϊ Γιώργη αφέντη μου (του Αγίου Γεωργίου φονεύοντος τον δράκοντα) κ.λπ.

Ωστόσο εδώ θα πρέπει να αναφερθεί και ένα νέο είδος τραγουδιών που αναπτύσσεται με την πάροδο του χρόνου στους νέους τόπους εγκατάστασης. Πρόκειται, στην πραγματικότητα για έμμετρα ποιήματα, ατομικές δημιουργίες, που έχουν ως θέμα τις «χαμένες πατρίδες» και τον διωγμό. Συχνά στη ροή της καταγραφής συνοδεύονται με αφηγήσεις - παραδόσεις για τον προστατευτικό ρόλο του Θείου, την ιερή παρέμβαση που τους έσωσε και τους οδήγησε ασφαλείς στην «Εξοδο» προς την Ελλάδα.

Μια ξεχωριστή αναφορά, και ένα επίσης ιδιαίτερο θέμα μελέτης, αποτελούν τα λατρευτικά τραγούδια, όπως: Το μοιρολόι της Παναγίας, Σήμερα μαύρος ουρανός, του αγίου Γεωργίου, μεταξύ άλλων σε έναν μακροσκελέστατο κατάλογο που περιλαμβάνει επίσης λατρευτικά δίστιχα για τη Σαρακοστή και τη Μεγάλη βδομάδα, τα άσματα του Πάσχα και του Αγίου Γεωργίου αλλά και άλλα που εξυμνούν την ιερή δύναμη αγίων όπως η αγία Παρασκευή και η αγία Βαρβάρα.

Αυτά εντάσσονται κατά τη διάρκεια της καταγραφής στον κύκλο του λαϊκού εορτολογίου και συνοδεύονται από ένα πλήθος πληροφοριών που αφορούν στη λατρευτική ζωή κυρίως στους τόπους καταγωγής. Συνήθειες, πρακτικές, στερεότυπα που σχετίζονται με τη θρησκευτική πίστη αναδύονται μέσα από το σύνολο αυτών των καταγραφών. Η θρησκευτική πίστη αποτελεί άλλωστε έναν καθοριστικό παράγοντα για τον λαϊκό πολιτισμό και επομένως την παράδοση και τη μνήμη των μικρασιατών προσφύγων (Hirschon, 1989). Η σύνδεση των λατρευτικών ασμάτων με εθιμικές συμπεριφορές αλλά και σχετικές διηγήσεις με άξονα το λαϊκό εορτολόγιο μπορεί να αποτελέσει έναν από τους τρόπους μελέτης των μεταφορών και των μετασχηματισμών του λαϊκού πολιτισμού των προσφύγων. Για αυτό τον λόγο είναι αναγκαία η σύγχρονη εθνογραφική καταγραφή εθιμικών συμπεριφορών στους τόπους εγκατάστασης των προσφύγων ώστε να διερευνηθεί η σχέση ανάμεσα στις σύγχρονες εθιμικές πρακτικές και τις μνημονικές αναπαραστάσεις. Σε αυτή την κατεύθυνση κινείται η καταγραφή

του πανηγυριού του Αγίου Γεωργίου στην Πηγή Μελισσίων Αττικής το 1974 (χφο αρ. 3914). Η συλλογική μνήμη εκφράζεται μέσα σε αυτή τη θρησκευτική τελετή με εθιμικές πρακτικές που παραπέμπουν ταυτόχρονα στο φαντασιακό παρελθόν αλλά και στη σύγχρονη πραγματικότητα.

Τα κάλαντα αποτελούν επίσης έναν από τους κοινούς τόπους στις καταγραφές του πολιτισμού των προσφύγων, σταθερό σημείο αναφοράς για την παράδοση στις πατρίδες καταγωγής των πληροφορητών. Σε αρκετές περιπτώσεις η καταγραφή τους συνοδεύεται ή μπορεί να συνδεθεί με αντίστοιχες πληροφορίες για τα λαϊκά δρώμενα στον κύκλο του Δωδεκαημέρου. Αν στις μνημονικές αναπαραστάσεις των προσφύγων τα κάλαντα αποτελούν έναν από τους τόπους αναφοράς, είναι αναγκαία η εθνογραφική καταγραφή της επιτέλεσής τους στους τόπους εγκατάστασης των προσφύγων, για τη μελέτη των μεταφορών και των μετασχηματισμών του πολιτισμού των προσφύγων. Στο αρχείο του Κέντρου η κινηματογραφική καταγραφή του Γ. Αικατερινίδη και η ηχογράφηση του Άγγ. Δευτεραίου των χριστουγεννιάτικων καλάντων σε μια κατεξοχήν προσφυγική, ακόμα τότε το 1967, συνοικία όπως η Νίκαια (χφο αρ. 3167), καταγράφει τα παιδιά της γειτονιάς και πλανόδιους μουσικούς να περιδιαβαίνουν τους δρόμους τραγουδώντας τα κοινά νεοελληνικά κάλαντα. Η απουσία περαιτέρω πληροφοριών καθιστά επισταλή την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με το ζήτημένο της παρούσας μελέτης. Είναι όμως ενδεικτική της αναγκαιότητας για περαιτέρω εθνογραφική έρευνα σχετικά με τη σύγχρονη επιτέλεση των καλάντων, από τα παιδιά στις γειτονιές και τους πλανόδιους μουσικούς, ως τις οργανωμένες περιόδεις μουσικών συνόλων από προσφυγικούς πολιτιστικούς συλλόγους. Σε αυτό το πλαίσιο ο διάλογος ανάμεσα στις καταγραφές του αρχείου και στις σύγχρονες καταγραφές μπορεί να συμβάλει στην περαιτέρω διερεύνηση και στην ερμηνευτική προσέγγιση των διεργασιών και των διαδρομών της μνήμης και των πολιτισμικών πρακτικών των μικρασιατών προσφύγων.

Οι παρατηρήσεις και επισημάνσεις για τον τρόπο προσέγγισης των τραγουδιών μπορούν να χρησιμεύσουν ως οδηγός και για τη μελέτη του συνόλου του υλικού του αρχείου που αφορά στους μικρασιάτες πρόσφυγες οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Αττική. Οι παραδόσεις, οι μύθοι, οι παροιμίες, τα γνωμικά και το υπόλοιπο αρχειακό υλικό είναι σημαντικό να μελετηθούν σε πρώτη φάση σε συνάρτηση μεταξύ τους ώστε να ανασυσταθεί στο μέτρο του δυνατού το πλαίσιο καταγραφής αλλά κυρίως το πλαίσιο αναφοράς¹³. Με αυτό τον τρόπο ο

13. Σε αυτό μπορεί να συμβάλει και η προτεινόμενη διασύνδεση του αρχειακού υλικού του Κέντρου, στο πλαίσιο του νέου τρόπου αφήγησης και καταγραφής ιστοριών, όπως περιγράφεται αναλυτικά στο Καραχρήστος και Ποτηρόπουλος, 2016β.

συσχετισμός των παραδόσεων για παράδειγμα για την Αγία Σοφία και την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως με τα αντίστοιχα τραγούδια μπορούν να συνεισφέρουν στην πληρέστερη κατανόηση του πλαισίου δημιουργίας και επιτέλεσής τους και τον ρόλο τους στη συγκρότηση της προσφυγικής μνήμης.

Πολύ περισσότερο, αυτή η νέα ανάγνωση του αρχειακού υλικού μπορεί να θέσει και νέα ζητούμενα στη σύγχρονη εθνογραφική έρευνα. Αντικείμενο διερεύνησης θα είναι το πλαίσιο διατήρησης των στοιχείων της παράδοσης στους πρόσφυγες μικρασιατικής καταγωγής, στη σύγχρονη εποχή. Αν δηλαδή αυτά τα στοιχεία αποτελούν μνημονικά ίχνη του παραδοσιακού πολιτισμού των τόπων καταγωγής ή αν αποτελούν μέρος του σύγχρονου λαϊκού πολιτισμού τους. Στη δεύτερη περίπτωση θα έχει ενδιαφέρον να μελετηθεί το πλαίσιο, οι συγκεκριμένες συνθήκες στις οποίες εκφέρονται οι παραδόσεις, οι παροιμίες, τα γνωμικά κ.λπ. ή επιτελούνται οι χοροί και τα τραγούδια, τα λαϊκά και θρησκευτικά δρώμενα.

Με την παρούσα ανακοίνωση επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε όψεις της μνήμης μικρασιατών προσφύγων που εγκαταστάθηκαν σε περιοχές της Αττικής, για πολιτισμικά φαινόμενα και πρακτικές, όπως έχουν καταγραφεί στο αρχείο του Κέντρου Λαογραφίας. Με την επισκόπηση του αρχειακού υλικού επισημάνουμε ενδείξεις για μεταφορές πολιτισμικών στοιχείων, μετασχηματισμούς και αλληλεπιδράσεις αλλά και αλλαγές και ασυνέχειες. Με βάση το περιεχόμενο του αρχείου, λαμβάνοντας υπόψη τη δυναμική αλλά και τις ελλείψεις του, τον πλούτο αλλά και την ετερογένεια του υλικού του, θέσαμε το πλαίσιο για την περαιτέρω μελέτη του αρχειακού υλικού, σε μια ερμηνευτική προσέγγιση που θα έχει ιστορική διάσταση και θα συσχετίζει τα επιμέρους στοιχεία του. Πολύ περισσότερο, με την ανάγνωση του αρχειακού υλικού μέσα από σύγχρονες επιστημονικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις και με βάση σύγχρονα ερευνητικά ερωτήματα, επισημάνουμε την ανάγκη διαλόγου του αρχείου με τη σύγχρονη επιτόπια έρευνα, προκειμένου να διερευνηθούν διεξοδικά οι μεταφορές και οι μετασχηματισμοί του λαϊκού πολιτισμού σε πρόσφυγες της Αττικής. Γιατί οι μνήμες των προσφύγων και η προσφυγική ταυτότητα συγκροτούνται σε συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες. Μεταφέρουν το Παρελθόν, την αναφορά στον τόπο καταγωγής, την αίσθηση της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας, αλλά επαναπροσδιορίζονται κάθε φορά στο Παρόν (Ποτηρόπουλος, 2003: 15-17).

Στην κατεύθυνση αυτή το αρχείο του Κέντρου Λαογραφίας θεωρήθηκε ένα «ζωντανό αρχείο» (Hall, 2001). Ως τόπος μνήμης, αφορά στο παρελθόν αλλά ξαναδιαβάζεται στο παρόν. Με αυτόν τον τρόπο καθίσταται και τόπος έρευνας καθώς το αρχειακό υλικό του απαντά σε νέα ερωτήματα και συνεισφέρει σε νέες ερμηνείες. Η ιστορική και ανθρωπολογική προσέγγιση των δεδομένων του και ο συνδυασμός τους με τη σύγχρονη επιτόπια έρευνα, δίνουν τη δυνατότητα

της συστηματικής διερεύνησης των πολιτισμικών μεταφορών και μετασχηματισμών, των μικρασιατών προσφύγων στην προκειμένη περίπτωση, με γνώμονα την ιστορική διάσταση των πολιτισμικών φαινομένων.

Βιβλιογραφία

- Appadurai, A. (2014), *Νεωτερικότητα χωρίς σύνορα: Πολιτισμικές διαστάσεις της παγκοσμιοποίησης*, μτφρ. Κώστας Αθανασίου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Basu, P. και De Jong, F. (2016), Utopian archives, decolonial affordances: Introduction to special issue, *Social Anthropology*, 24(1), 5-19.
- Bauman, Z. (2002), *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*, μτφρ. Γιώργος-Ίκαρος Μπαμπασάκης, Αθήνα: Ψυχογίος.
- Hall, S. (2001), Constituting an archive, *Third Text*, 54, 89-92.
- Herzfeld, M. (2002), *Πάλι δικά μας: Λαογραφία, Ιδεολογία και η Διαμόρφωση της Σύγχρονης Ελλάδας*, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Hirschon, R. (1989), *Heirs of the Greek catastrophe: The social life of Asia Minor refugees in Piraeus*, New York: Oxford University Press.
- Ήμελλος, Σ. Δ. και Πολυμέρου-Καμηλάκη, Α. (1983), *Παραδοσιακός Υλικός Βίος του Ελληνικού Λαού (Ερωτηματολόγιο)*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας αρ. 17, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Καραμανές, Ε. (2012), Προσεγγίσεις του υλικού βίου κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου: το Λαογραφικό Αρχείο, στο Καμηλάκη, Π. και Ποτηρόπουλος, Π. (επιμ.), *Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας: Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας αρ. 23, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, τόμ. Α', 403-445.
- Καραχρήστος, Ι. και Ποτηρόπουλος, Π. (2016)α, Εισαγωγή: Η Σμύρνη πριν το 1922, στο Καραχρήστος, Ι. και Ποτηρόπουλος, Π. (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: «Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου (17ος αι. - 1922)»*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας αρ. 32, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 29-48.
- Καραχρήστος, Ι. και Ποτηρόπουλος, Π. (2016)β, Από το εθνογραφικό πεδίο στο αρχείο: Η οργάνωση ενός αρχείου ψηφιακών αφηγήσεων στις αρχές του 21ου αιώνα, *στον παρόντα τόμο*.
- Κυριακίδης, Στ. (1919), Εγκύκλιος «Διά την συλλογήν λαογραφικής ύλης», *Δελτίον του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών*, τευχ. 9-10, [αναδημοσίευση *Λαογραφία*, 8 (1921-1925), 236-239].
- Μέγας, Γ. Α. (1939)α, Πρόλογος, *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 1, 3.
- Μέγας, Γ. Α. (1939)β, Έκθεσις των υπό του Λαογραφικού Αρχείου πεπραγμένων κατά την τελευταίαν τριετίαν, *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 1, 150-167.
- Μέγας, Γ. Α. (1951), Έκθεσις των υπό του Λαογραφικού Αρχείου πεπραγμένων κατά τα έτη 1950 -1951, *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, 6, 325-331.
- Μέγας, Γ.Α. (1975), *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, Ανατύπωσις [των τριών τευχών-ανα-

- τύπων από την Επετηρίδα του Λαογραφικού Αρχείου, 1939-1949], Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Merlier, O. (1974), *Ο Τελευταίος Ελληνισμός της Μικράς Ασίας*, Αθήνα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.
- Ναυρίδης, Κ. και Χρηστάκης, Ν., (2010), Πρόλογος, στο Ναυρίδης, Κ. και Χρηστάκης, Ν., (επιμ.), *Το υπερνεωτερικό υποκείμενο*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 15-19.
- Νιτσιάκος, Β. (2014), *Προσανατολισμοί: Μια κριτική εισαγωγή στη Λαογραφία*, Αθήνα: Κριτική (2η έκδοση).
- Ντάνιελ, Ζ. (1996), *Ταξίδι στα Όρια του Έθνους*, Αθήνα: Πόλις.
- Πολυμέρου-Καμυλάκη, Α. (2006), *Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας: Ιστορικό, Προγράμματα Ανάπτυξης, Εκσυγχρονισμός*, 3η έκδοση αναθεωρημένη, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Ποτηρόπουλος, Π. (2003), *Νέα Μηχανιώνα: Από τις «χαμένες πατρίδες» στην πατρίδα του σήμερα*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Ποτηρόπουλος, Π. (2010), Η προσέγγιση του παραδοσιακού πολιτισμού στη Μικρά Ασία, τον Πόντο και τη Θράκη από το Κέντρον Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, στο *Πρακτικά, 1ο Συμπόσιο "Μικρά Ασία: Ιστορία, Πολιτισμός, Μνημεία", διοργάνωση Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας και Σύλλογος Μικρασιατών Πτολεμαΐδας, 8-9 Νοεμβρίου 2009, Πτολεμαΐδα, 198-208.*
- Ποτηρόπουλος, Π. (2016), Στοιχεία παράδοσης και νεωτερικότητας στον λαϊκό πολιτισμό της Σμύρνης, στο Καραχρήστος, Ι. και Ποτηρόπουλος, Π. (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: «Σμύρνη: Η ανάπτυξη μιας μητρόπολης της Ανατολικής Μεσογείου (17ος αι. - 1922)»*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας αρ. 32, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 397-413.
- Σπυριδάκης, Γ. (1962), *Οδηγία προς συλλογήν λαογραφικής ύλης*, (Ανάτυπον εκ της Επετηρίδος του Λαογραφικού Αρχείου, 13-14 [1960-1961]), Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Stoler, A. L. (2009), *Along the archival grain: epistemic anxieties and colonial common sense*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Werner, M. και Voss, P. (1999), Toward a Poetics of the Archive: Introduction, *Studies in the Literary Imagination*, 32(1), i-viii.

ΑΡΧΕΙΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Κέντρο Λαογραφίας, χρο. 1132, Λιουδάκη (Βιθυνία, Κίος, Σιγή, Κων/πολις, Τσεσμές, Κεσ-σάνη Θράκης, Μυτιλήνη, Μαγνησία, Καραμπουρνού, Βουρλά, Ναζλή), 1938.
- Κέντρο Λαογραφίας, χρο. 1140, Λιουδάκη [Λειβήσιον, Κίος, Τσεσμές, Βουρλά, Οδεμήσιον, Αλάτσατα, Βιθυνία (Τρίγλεια, Σιγή, Προύσσα), Κων/πολη], 1938.
- Κέντρο Λαογραφίας, χρο. 1141, Λιουδάκη (Σινώπη, Ινέπολις, Κερασούς), 1938.
- Κέντρο Λαογραφίας, χρο. 1358, Λιουδάκη (Κυδωνίαι), 1939.
- Κέντρο Λαογραφίας, χρο. 1476, Κεραμόπουλος (Κων/πολις), 1942.
- Κέντρο Λαογραφίας, χρο. 1668, Σκιαδαρέσης, Περιστέρης (Σινασός), 1951.
- Κέντρο Λαογραφίας, χρο. 1669, Σκιαδαρέσης, Περιστέρης (Φλογητά), 1951.

- Κέντρο Λαογραφίας, χρο. 2752, Καρακάσης, Θεοδωρίδης [Φάρασα Καππαδοκίας (πρόσφυγες εν Μοσχάτω και Πλατύ Θεσσαλονίκης)], 1963.
- Κέντρο Λαογραφίας, χρο. 2947, Χουρζαμάνης [Μελί Μεγάρων (πρόσφυγες Μ. Ασίας)], 1965.
- Κέντρο Λαογραφίας, χρο. 3167, Αικατερινίδης, Δευτεραίος (Νίκαια Πειραιώς, Κορωπί Αττικής), 1967.
- Κέντρο Λαογραφίας, χρο. 3463, Αμαργιαννάκης (Νέα Μάκρη Αττικής πρόσφυγες εκ Μικράς Ασίας), 1969.
- Κέντρο Λαογραφίας, χρο. 3830, Σπυριδάκης, Ζαράνη (Πειραιεύς, Προικόνησος Μαρμαρά), 1976.
- Κέντρο Λαογραφίας, χρο. 3914, Σπυριδάκης, Ιωαννίδου (Πηγή Μελισσίων Αττικής, Τραπεζούς Πόντου), 1976.
- Κέντρο Λαογραφίας, χρο. 4416, Μικτό Γυμνάσιο Νέου Ηρακλείου Αττικής (Παλάτια Μαρμαρά Μικράς Ασίας, Μυτιλήνη, Γαβαλομούρι Χανίων), 1990.
- Κέντρο Λαογραφίας, χρο. 4482, Λύκειο Αμαρουσίου, Λύκειο Νέας Ερυθραίας, 2ο Δημοτικό Σχολείο Νέας Ερυθραίας (Ηπειρος, Αιτωλοακαρνανία, Αρκαδία, Καστοριά, Κυκλάδες, Κάρπαθος, Σκύρος, Πόντος, Μικρά Ασία), 1992.
- Κέντρο Λαογραφίας, χρο. 4484, Γυμνάσιο Ραφήνας (Πόντος, Μικρά Ασία, Εύβοια, Αττική, Θράκη, Ήπειρος, Κύπρος), 1992.
- Κέντρο Λαογραφίας, χρο. 4729, 10ο Δημοτικό Σχολείο Νέας Ιωνίας (Νέα Ιωνία), 2001.
- Κέντρο Λαογραφίας, χρο. 4819, Μηλίγκου-Μαρκαντώνη [*μεταξύ πολλών τόπων ... Κηφισιά, Νομού Αττικής (πρόσφυγες Κορδελιού)*], 2006.

ΑΡΧΕΙΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΤΟΥΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ
KENTRON EPEYNHΣ EΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

- Χρο 312, Μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου Βαρβακείου Προτύπου Σχολής, (Σπάτα Αττικής, Ζαγόρι, Συρράκο, Καλλιθέα Πύλου Μεσσηνίας, Μάνη, Αράχωβα, Αγιάσος Λέσβου, Κύπρος, Αϊβαλί), 1979.
- Χρο 319, Μαθήτριες Α΄ Γυμνασίου Θηλέων Αγ. Αναργύρων, Αττικής, (Αθήνα, Πειραιάς, Αυλώνας Αττικής, Καταφύγιο Καρδίτσας, Κρύα Βρύση Καρδίτσας, Κυψέλη Καρδίτσας, Φίλιο Καρδίτσας, Φλωρέσι Καρδίτσας, Μέντες Άνδρου, Άνδρος, Κατάκοιλος Άνδρου, Ευηνόχωρι Μεσολογγίου, Νέος Μαρμαράς Χαλκιδικής, ... Θούριο Έβρου, Παρακάλαμος Ιωαννίνων, Λύκαιο Αρκαδίας, Κωνσταντινούπολη), 1979.

SUMMARY

PARASKEVAS POTIROPOULOS

Recordings of refugee's memories, transfers and transformations of cultural phenomena and practices: Asia Minor refugees in Attica on the Hellenic Folklore Research Centre's Archive

The following paper attempts to explore aspects of the culture of Asia Minor refugees who settled in Athens region, as recorded on the Hellenic Folklore Research Centre's Archive. An overview of the archival material identifies elements of Asia Minor refugee's popular culture, which were transferred to new settlements, that are characterized by transformations and interactions, changes and discontinuities. Based on the Archive's contents, taking into account its dynamics and its shortcomings, the richness and the heterogeneity of the archival material, the paper sets the framework for further study of historical approach to cultural phenomena and practices. The reading of the archival material with modern scientific and methodological approaches creates new research questions. Furthermore indicates the necessity for interaction between Archive and contemporary fieldwork for a thorough inquiry and interpretation of transfers and transformations Asia Minor refugees' popular culture.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ